

Časopis *Replika* – patnáct let kritické sociologie v Maďarsku

Bylo to před několika lety ve Spojených státech, kde jsem nabyt dojmu, že v prostředí absolutní svobody slova, kde můžete vydat a vyslovit úplně všechno, se „středoevropský smysl“ vydávání časopisu vytrácí. Jako kdyby v situaci, v níž lze říct úplně všechno, ztrácelo smysl říkat vůbec cokoli. Nevolám tím samozřejmě po „krásných starých časech“ cenzury, chci pouze připomenout význam konstruující sílu překračování symbolických hranic, která byla zásadním prvkem smysluplnosti „dělání“ časopisů v středoevropských společnostech. V tomto kontextu se tedy vynořuje otázka: proč se vůbec „dělal“ jakýkoliv časopis ve střední Evropě v minulých dekádách? Příběh maďarského sociálněvědného časopisu *Replika*, který zde stručně představím, může být odpovědí na tuto otázku.

Praktiky „dělání“ časopisů byly důležitou součástí kritického intelektuálního a estetického diskurzu v době socialismu, a to nejenom v Maďarsku. Časopis, tedy samotný proces vytváření časopisu a jeho tištěná podoba, byl kromě toho, že vyjadřoval kritiku vůči stávajícím poměrům, také formou sebevyjádření jeho autorů a editorů. V těchto praktikách vznikaly a zanikaly kruhy sdíleného zájmu a přátelství.

Někdy v roce 1988 Miklós Hadas a další mladí alternativní maďarští intelektuálové založili v Budapešti Klub mladých sociologů. Tehdejší doba agonie socialismu posilňovala sdílený pocit intelektuálů sdružených v tomto klubu, že se ve východním bloku děje něco převratného. Dnes už víme, že tato nálada netrvala dlouho. Během několika let skončila doba intenzivních každodenních diskusí klubu o budoucnosti, stejně tak jako na začátku devadesátých let zanikl také diskurz, jenž skupinu mladých intelektuálů (pozdějších politiků a sociologů) spojoval. Příslušníci a sympatizanti Klubu mladých sociologů se ocitli před nucenou volbou: buď budou praktikovat politiku, nebo sociologii. Důleži-

té však je, že ani rozhodnutí pro sociologii nebylo úplně apolitické, nakolik se mnozí rozhodli pro dobrodružství intelektuálních sporů. Časopis *Replika* vznikl v průběhu roku 1989 jako příznak nástupu „nové generace“ sociologů, která se vymezovala vůči „staré“ sociologii hlavního proudu. První číslo *Repliky* vyšlo v roce 1990 díky společné podpoře tří hlavních sociologických pracovišť v Maďarsku: Sociologického ústavu univerzity ELTE, Katedry sociologie Ekonomické univerzity (Közgáz) a Sociologického ústavu Maďarské akademie věd. Nová generace volající po nových paradigmatech a po kritické konfrontaci s hlavním proudem se (paradoxně) těšila sympatiím a podpoře „staré gardy“. Doba byla taková.

Není tedy náhodou, že úvodním textem prvního čísla časopisu *Replika* (1990) se stala stať Miklóse Hadase s názvem „Marxismus a makrosociologie“, ve které se autor pokouší o kritickou analýzu děl hlavních představitelů maďarské stratifikační sociologie. Makrosociologický přístup, který v osmdesátých letech úspěšně vymezoval a souběžně obhajoval sociologii před tehdejšími režimem jako statistickou vědu o sociální stratifikaci, zredukoval podle Hadase sociologii na legitimizační diskurz, tj. na jakousi pomocnou vědu sloužící politice. První číslo *Repliky* vyprovokovalo delší debatu o makrosociologii, jež pokračovala i v následujících číslech časopisu. Je příznačné, že to nebyla jediná debata, která se odehrávala na stránkách časopisu, přicházely totiž další: debata o výzkumu kultury, o metodologii výzkumu veřejného mínění, o sociologii genderu, o kolonizaci sociálních věd atd. *Replika* se tak konstituovala jako diskurzivní základna kritické sociologie hledající alternativní paradigmaty jak vůči marxismu, tak vůči sociologii poskytující legitimizaci stávajícího sociálního řádu.

Od svých začátků byl diskurz *Repliky* poznamenán perspektivou kulturní sociologie a konkrétně především texty Pierra Bourdieu. V polovině devadesátých let tato kulturní dimenze začíná dokonce převládat a ča-

sopis se otevírá textům a tématům kulturní antropologie, kritických studií kultury (*cultural studies*) a gender studií. Toto období Repliky je spjato s působením Miklóse Vöröse v redakci. Tuto orientaci můžeme typicky vystopovat například v jeho teoreticky laděném textu o vztahu americké kulturní antropologie a sociologie, nebo v jeho etnografické analýze post-socialistické konzumní kultury.

Důležitým bodem ve vývoji Repliky byla debata o výzkumu kultury. Vyprovokovala ji studie Pétera Niedermüllera o paradigmatech a šancích kulturní antropologie ve Východní Evropě (1994). Ve své studii Niedermüller postavil perspektivu kulturní antropologie do opozice vůči paradigmatu folklorizující středoevropské etnologie. Tvrdil, že kulturní antropologie může být alternativní formou zkoumání kultury vůči zpolitizovanému a latentně nacionalistickému přístupu folkloristiky/etnologie. Razil dokonce názor, že kulturní antropologie na středoevropskou tradici folkloristiky/etnologie nemůže navázat, ale musí se s ní kriticky vypořádat.

Význam této debaty spočívá v poukazu na další neuralgický bod v diskurzu sociálních věd v Maďarsku (jenž je podle mého názoru s velkou pravděpodobností přítomný i v jiných středoevropských zemích): vedle výše zmíněné diskuse o povaze sociologie, která nastolila téma uznání „vědeckosti“ a legitimacy sociologických přístupů nezakládajících se na makrosociologické statistické analýze hromadných dat, se v rámci nové diskuse otevřela otázka možnosti zkoumání kultury z perspektivy, která není latentně ani nacionalistická, ani estetizující. Právě propojenost těchto dvou sporů ukázala, že pole sociálních věd v sobě skrývá dříve neartikulované konflikty významů a identit, různé a protichůdné představy o smysluplnosti praktování sociálněvědného výzkumu a psaní sociálněvědných textů. Symbolická hranice, jež oddělovala různé pozice jak v případě sporu o výzkum kultury, tak v případě debaty o makrosociologii, byla formována normativní představou o tom, jaký má být vztah sociálněvědného bádání a politiky.

Debata o výzkumu kultury ukázala důležitost toho, že na poli folkloristiky/etnologie byl vědecký výkon explicitně považován také za politicko-národní službu. Archivační funkce folkloristiky/etnologie, snaha o zachování lidové tradice, sloužila jako legitimizující princip nejenom ve vztahu k politické moci, ale také v rámci vědeckého pole folkloristiky/etnologie. Služba národu, užitečnost prokazovaná shromažďováním politicky významných empirických dat dávaly smysl praktikování vědy pro samotné vědce jak na poli folkloristiky/etnologie, tak na poli sociologie. Za smysluplné se považovalo zabývat se pouze něčím, co odkazuje k určitému „celku“. Přesněji řečeno šlo o předpoklad nezbytnosti generalizace na úroveň politicky definovaných celků „lid“ nebo „společnost“. Zkoumat něco, aniž by se zjištění generalizovala na úroveň národních politických celků? To nedávalo smysl.

Replika se v tematizaci povahy a možnosti sociologie snažila vykročit za práh Maďarska. V rámci této snahy vyšla tři tematická čísla v angličtině: *Colonization or Partnership: Eastern Europe and Western Social Sciences* (1996), *Ambiguous Identities in the New Europe* (1997), *Central European Hysteria* (1998).

Jelikož největší odezvu vyvolalo první anglické číslo snažící se o kritickou reflexi nadvlády západní sociální vědy a podřízeného postavení středoevropské sociologie, považují za vhodné toto číslo časopisu představit detailněji. Speciální číslo Repliky *Colonization or Partnership* ve svém prvním tematickém bloku nastínilo, jak je prostřednictvím akademických a politických diskurzů institucionálně reprodukována symbolická hranice mezi Západem a Východem. Historická nahodilost geopolitického rozdělení byla a je neustále naplňována významem v takových diskurzích, jež sociální a kulturní odlišnosti interpretují pomocí hierarchických kategorií centra a periferie, civilizace a zaostalosti, prvního a druhého světa. Texty úvodního bloku ukazují, že tyto kategorie formují nejenom intelektuální reflexi a každodenní praxi společností ve Východní Evropě, ale mají zásadní vliv také na výzkumné programy sociál-

ních věd. Diskurz „studené války“ působí implicitně i dnes: vymezuje výzkumnou problematiku, jež je v hlavním proudu sociálních věd považována za zajímavou a relevantní pro tento region. Je to problematika politické a ekonomické „transformace“.

Druhý tematický blok čísla se soustředí na debatu kolem historických souvislostí vytváření „vlastních“ východoevropských paradigmat v oblasti sociálních věd. Jako zásadní se objevuje myšlenka, podle níž východoevropské sociální vědy nezkoumají své vlastní společnosti jako typické či modelové podoby moderní společnosti. Na zkoumanou sociální realitu hledí spíše jako na neregulérní či přechodovou podobu společnosti. Tato charakteristika (přes svůj degradující rys) může být základem východoevropského potenciálu zkoumání sociální reality jako dynamického a neregulérního procesu. Podle mého názoru plná realizace tohoto potenciálu předpokládá také překonání perspektivy, jež souběžné procesy interpretuje z hlediska modelu „normální západní společnosti“ a považuje tyto společnosti za „přechodně neregulérní“. Sociologie může z diskurzu legitimizace vystoupit právě tím, že v akademickém diskurzu nebude reprodukovat implicitní politický slib dočasnosti „přechodu“ směřujícího do zaslíbené země Západu. Kritická sociologie by měla reflektovat, do jaké míry může vůbec vzbuzovat naděje na ovladatelnost procesů proměny sociální reality.

Třetí tematický blok shromažďuje texty o východoevropském přijímání a interpretaci feministického diskurzu. Příspěvky poukazují na propojenost mezi neochotou východoevropských sociologů přistupovat ke zkoumání lokálních sociálních institucí a kulturních praktik z hlediska feministické perspektivy a mezi politickou apatií žen, respektive slabostí ženského hnutí. Takto identifikovaný problém je o to komplikovanější, že dialog mezi představitelkami západního feminismu, myslícími v kategoriích ahistorického a normativního diskurzu práv a idealizované občanské společnosti, a východoevropskými ženami, reflektujícími vlastní situaci jako za-

kotvenou v sociálním a historickém kontextu, zcela zjevně vážne.

Poslední tematický blok se soustředí kolem debaty o kolonizaci východoevropského sociálněvědného výzkumu západní sociální vědou. Západní vědci monopolizující materiální a symbolické zdroje využívají východní sociální vědce v podstatě jako informátory, učedníky a intelektuální řemeslníky. Východoevropští sociologové tak nemohou ze stínu Východní Evropy vystoupit, jejich texty a příspěvky jsou pro západní sociální vědce zajímavé, pouze pokud se týkají regionálních či transformačních zvláštností Východní Evropy. Na poli obecné sociologické teorie východoevropské hlasy nejsou moc slyšet, na Západě je navíc stejně nikdo neposlouchá.

Od roku 1990 do roku 2004 vyšlo 49 čísel časopisu. Přestože byla Replika oficiálně čtvrtletníkem, vycházela většinou dvakrát do roka v podobě dvojčísel. Základním organizačním principem příspěvků v Replice byly tematické bloky. Jedno dvojčíslo časopisu obsahovalo obvykle tři takové tematické bloky. Redakce Repliky byla známa svým přísným a náročným přístupem k recenznímu řízení a zvykem nechávat prepisovat texty několikrát. Přesto se v publikovaných textech dá cítit přítomnost neustálé reflexe jejich nehotovosti, ba téměř až omluvy za nedokonalost toho, co bylo vydáno, a vědomí, že pro větší sílu předkládaných argumentů by bylo třeba ještě mnohé udělat. V článcích nejrozličnějších autorů Repliky se opakovaně objevuje tvrzení, že jde pouze o nástiny. Konečné, dokonalé produkty se však ani po letech neobjevily. Tento rys textů však nesvědčí o jejich nízké kvalitě, nýbrž o reflexi nemožnosti jednou a provždy ukončené interpretace. V příspěvcích otištěných v Replice nikde nenacházíme stručnou a výstižnou prezentaci „výsledků“ bádání. Tyto texty jsou spíše prezentací procesu interpretace a dialogu mezi různými interpretacemi. Spíše než ukázat původní a nové výsledky se texty snaží o artikulaci vlastní interpretace a vlastního názoru jako „odpovědi“ na výzkumná zjištění, na texty a interpretace jiných. Dobrým příkla-

dem tohoto přístupu je série „monologů“, které se na stránkách časopisu objevovaly od poloviny devadesátých let. Jedná se o editované přepisy biografických rozhovorů. Životní příběhy různých lidí (např. emigrantů, dětí revolucionářů z roku 1956, sociologů, podnikatelů) byly publikovány ve zkrácené, autobiografické formě bez analytického výkladu. Monology přitom nejsou prezentovány jako „syrová data“. Samotná vyprávění, jejich zkrácení a editace jsou již interpretací. Čtenář monologů je tedy editory úmyslně vyzván k práci: je nabádán k tomu, aby si vytvořil vlastní výklad těchto interpretací.

Replika dlouho reprezentovala kritickou sociologii. Ne náhodou byla považována (často i pejorativně) za postmoderní sociálněvědný časopis. Koncem devadesátých let se však revoltující charakter časopisu začal vytrácet, a to i z toho důvodu, že témata a přístupy dříve považované za kontroverzní a radikální se postupně institucionalizovaly a posunuly do centra sociálněvědného diskurzu. Když nadace Györgye Sorose ukončila program financování časopisů, dostala se Replika také do těžkých finančních problémů. Ukázalo se, že na začátku jedenadvacátého století už není možné stavět na dynamice devadesátých let, tj. čistě jenom na nadšení a motivaci skupiny intelektuálů. Únava a finanční nouze vedly společně k zániku časopisu.

Replika představovala perspektivu, jež brala vážně existenci Střední Evropy jako regionu se specifickou kulturní i sociální historií. V mnoha textech publikovaných v Replice se objevoval názor, podle něhož v pozadí specifických kulturních a společenských forem Střední Evropy probíhají historicky se opakující vlny modernizace, jež však nikdy nebyly schopné lokální společnosti modernizovat úplně. Vracející se vlny reformem byly vždy jednostrannou a státem řízenou podobou modernizace a zatím nevedly ke vzniku silných občanských společností. Replika artikulovala sociologický diskurz, který poukázal jak na nutnost, tak na nemožnost plné modernizace Střední Evropy podle západního modelu. Osud Repliky je symptomem síly

i slabosti kritické sociologie, jež měla v úmyslu zakořenit se v občanské společnosti.

Dekáda a půl existence Repliky byla poznamenána otázkou, která je aktuální i v naší současnosti: je možná kritická sociologie, která se nepodřizuje úkolu navrhovat, a tím implicitně ospravedlňovat, politická opatření státních úřadů? V roce 2004 Replika zanikla. Znamená to úplnou kapitulaci mladé generace maďarských sociologů před imperativem hospodářské a politické „užitečnosti“ sociologie?

Csaba Szaló

Viktor Karády: *Túlélők és újrakezdeők. Fejezetek a magyar zsidóság szociológiai-jából 1945 után (Přeživší a znovu-zahajující. Kapitoly ze sociologie maďarského židovství po roce 1945)*

Budapešť, Múlt és Jövő 2002, 281 s.

Kniha je (zatím) posledním článkem série maďarsky publikovaných děl Viktora Karádyho vycházejících v Maďarsku přibližně od druhé poloviny devadesátých let dvacátého století. *Přeživší a znovu-zahajující* zaujímají mezi nimi významné místo nejenom kvůli samotnému tématu, ale také kvůli asociativnímu připomenutí jedné zajímavé kapitoly světelné historie maďarské sociologie. Publikace je totiž přepracovanou, doplněnou a nově empirická data obohacenou verzí studie, která vyšla poprvé v roce 1984 v tzv. pařížských *Maďarských sešitech*, tedy v sociálněvědné edici liberálně politické maďarské emigrace ve Francii, již mezi lety 1978 a 1991 editoval další významný představitel disidentské generace maďarských sociálních vědců Péter Kende.

Přes její empiricky a interpretačně aktualizovaný ráz je současná podoba knihy čtenáři předkládána jako jakýsi „text na půli cesty“. Karády jak v úvodu, tak vícekrát během pojednání o konkrétních aspektech společenských souvislostí důsledně vysvětluje, kde všude a v jakém smyslu slova by měl být (a bude v chystaném druhém dílu publikace)